

РОЗДІЛ VIII РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

*Олександр Коник
(м. Херсон)*

ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ А.Л.

ДЕМОКРАТІЯ В ПРОВІНЦІЇ: ВИБОРИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: МОНОГРАФІЯ / АНАТОЛІЙ ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ. — КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ПП БУЙНИЦЬКИЙ О.А., 2010. — 400 С. БІБЛОГРАФ.: С. 179–220.

Думська (парламентська) проблематика на пострадянському просторі набула особливої актуальності після розпаду СРСР. Вона вписується в коло проблем, які визнаються представниками і української, і російської академічної історичної науки пріоритетними (серед низки інших) при вивченні, зокрема, «безрадісного», за визначенням одного з чільних українських фахівців (О. Реєнт), періоду нашої спільної з росіянами історії кінця ХІХ — початку ХХ ст. Так само актуальними видаються і період, і названа проблематика для російських провідних істориків (А. Сахаров, В. Шелохаєв), хоча вони, зрозуміло, дивляться на загальноімперський представницький орган — Державну думу по-своєму. У Росії останнім часом особливо активно розробляється цей сюжет, причому стрімко поширюється тенденція ототожнювати Думу з парламентом. Здійснено, зокрема, навіть перевидання стенографічних звітів про засідання Державної думи усіх чотирьох скликань, проводяться монографічні дослідження окремих проблем, у пострадянський період з'явилася низка узагальнюючих праць та ґрунтовних спеціалізованих енциклопедичних видань про Державну думу періоду 1906–1917 рр. та її депутатів. Особливо великий потік різноманітної літератури і матеріалів із думської тематики, у тому числі й на електронних носіях, спричинило у 2006 р. офіційне відзначення у Російській Федерації 100-річчя Державної думи на державному рівні, як столітньої історії «російського парламентаризму».

Українська історична наука, як видається, також не стоїть осторонь цієї теми. Підтвердженням цьому є запропонована широкому загалу читачів монографія українського історика з Кам'янець-Подільського національного університету Анатолія Глушковецького.

Ця цілком оригінальна робота створена не на історіографічній цілині. За останні два десятиліття в Україні захищено низку кандидатських дисертацій, теми яких або прямо, або опосередковано стосуються думської проблематики, але на загальноукраїнському рівні. Багато статей розкидано серед матеріалів

наукових конференцій різного рівня, в університетських збірниках тощо. При цьому монографічні опрацювання цієї тематики українськими авторами на сьогодні є радше виключенням, ніж правилом. Тим часом події останніх років в Україні роблять історію парламентаризму, в тому числі досвід роботи Державної думи на початку століття, гостро актуальною, переводячи її чи не в площину поточної політики. Це підкреслює і автор рецензованої праці, обґрунтовуючи актуальність обраної ним теми (с. 4). Але оскільки справа науки — передусім знання, він робить власну продуктивну спробу розглянути проблему становлення парламентаризму в Росії, здійснивши конкретно-історичне дослідження про українське представництво в російській Державній думі на прикладі окремого регіону — Поділля. Цим забезпечується суттєвий приріст наукового знання, і не тільки в рамках української історичної науки.

Про Україну й українців у Державній думі Російської імперії почали писати на початку 90-х років минулого століття. Писати саме як про українців або, принаймні, представників від українських губерній імперії. Про український парламентаризм при цьому практично не йшлося. Мова йшла про участь у думських засіданнях тих чи інших депутатів, про якісь яскраві виступи, про окремих особистостей тощо. Ця традиція пішла як зі сторінок українських часописів початку ХХ ст. — «Громадська думка», «Рада», «Рідна справа — Думські вісті» та ін., так і зі статей публіцистів найрізноманітніших партійних поглядів, із В. Леніним включно. При цьому в неукраїнських виданнях «украї́нство» того чи іншого депутата не підкреслювалось. Йшлося або про соціальний статус — «селянин такої-то губернії», або про партійну належність, наприклад, «депутат-трудо́вик».

Але в українських наукових колах, своєю чергою, зараз набуває актуальності тема «українського парламентаризму». Про нього, якщо вже послуговуватися цим терміном, прийнято більше писати дослідниками його західної гілки. Про те, наскільки це поняття є адекватним та наскільки воно відповідає дійсному стану речей, можна і треба дискутувати, і не тільки стосовно «українського», але й «російського» парламентаризму. В Росії цей термін уже практично усталений, оскільки дозволяє продовжувати тяглість нинішньої Думи, нижньої палати Федеральних Зборів Російської Федерації, на добру сотню років. Проте, якщо під парламентаризмом слід розуміти таку систему взаємодії держави і суспільства, для якої історично характерним є визнання провідної, а в наш час — особливої і суттєвої ролі вищого й постійно діючого представницького органу у здійсненні державно-владних функцій (В. Шаповал), то навряд чи російська Державна дума початку ХХ ст. мала таку роль, і за визначенням не могла її мати: Основні закони, прийняті напередодні відкриття першої Думи у 1906 р., зберігали і монархічну форму правління, і визначення царя як «самодержця». Виважену дефініцію, як видається, сформулював український фахівець В. Крижанівський, назвавши Державну думу Російської імперії представницьким зібранням із виразними елементами парламентаризму, що було викликане до життя революційною кризою початку ХХ ст.

Поза тим не підлягає сумніву, що Дума 1906–1917 рр. була установою парламентського типу, і депутати-українці (етнічні) були в ній широко пред-

ставлені. Особливо це стосується перших двох скликань нижньої палати вищого російського представницького органу, власне Державної думи. Третє і четверте скликання дали значно меншу репрезентацію властивих українців, але в кожному разі там були депутати, які представляли українські губернії. У цьому сенсі, очевидно, був і український парламентаризм у цей період. У розумінні «український» стосовно Наддніпрянської України, бо наявність українського парламентаризму в австрійських законодавчих установах, чи вони знаходилися у Відні, чи у Львові, сприймається його дослідниками (О. Аркуша, М. Мудрий, І. Чорновіл) ніби як явище, саме собою зрозуміле, апіорі. Правда, одну з перших аналітичних публікацій про українське представництво в Думі першого скликання (1906 р.) її автор Богдан Лепкий, якого теж можна віднести до західної течії дослідників проблеми, назвав усе ж «Русини в Думі». Його стаття побачила світ у підавстрійській Польщі — краї з певними парламентськими традиціями — у краківському виданні «Слов'янський світ». Захоплений подіями в Наддніпрянській Україні, Лепкий вочевидь був схильний дещо перебільшувати «парламентський» потенціал цього непевного витвору політико-юридичної думки російських можновладців, які хотіли таким чином зберегти монархію практично без суттєвих внутрішніх змін, але прямої назви «парламент» Лепкий усе ж уникав.

Цей дещо розлогий екскурс в історію питання і сучасний стан його опрацювання має на меті підтвердження, власне, одного: обрана автором тема є важливою, актуальною, новою (в рамках постановки проблеми) і дуже непростю. Але йому вдалося знайти свій, власний підхід до вирішення поставленої проблеми. Цей підхід сформульований при визначенні мети і завдань монографічного дослідження, і полягає він у тому, щоб на основі вивчення архівних матеріалів, періодичної преси, історичної літератури та інших джерел подати «...аналіз передвиборної боротьби під час виборів до Державних Дум на Поділлі...; <...> визначити склад та проаналізувати національну, соціальну і партійну приналежність депутатів-подолян у парламенті усіх чотирьох скликань; <...> висвітлити думську роботу подільських послів, проаналізувати їхні погляди на розв'язання найбільш важливих питань, що були предметом обговорення у Державних Думах та дослідити ставлення до депутатів з боку населення краю» (с. 6). Автор ставив перед собою й інші завдання, які деталізували виокремлені нами ключові напрями роботи і які поєднували мету проведення конкретно-історичного дослідження з теоретичним узагальненням його результатів.

Ознайомлення з монографією дає підстави впевнено кваліфікувати її як нове дослідження проблеми регіонального українського представництва в російській Державній думі імперського періоду. Відомо, що на матеріалі російських губерній і регіонів створено велику кількість праць (в основному кандидатських дисертацій і статей) стосовно виборчого процесу, діяльності депутатів від окремих губерній тощо, навіть на рівні персоналій. В Україні також є окремі подібні розвідки — у вигляді статей, тез виступів на наукових конференціях та фрагментів загальних наукових праць, ініційованих, зокрема, у відділі історії

України XIX — початку XX століть Інституту історії України НАН України. Але монографічне дослідження такого роду, наскільки нам відомо, в Україні здійснено вперше. Його вагомість і соціальна значущість підкреслюється також тим, що дослідження А. Глушковецького було проведене в рамках відповідних наукових програм названого відділу Інституту історії України НАН України та кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Текст монографії підтверджує те, що автору вдалося з позиції сучасних наукових підходів розглянути нову й важливу тему — суспільно-політичне життя у Подільській губернії під час думських виборчих кампаній, здійснити детальний аналіз особливостей виборчої боротьби, складу учасників, форм і методів її ведення. Він з'ясовує вплив різних політичних партій та соціальних і національних груп населення Подільської губернії на хід і результати виборчого процесу і робить добре аргументований висновок про те, що на Поділлі значною мірою домінувало питання міжнаціональних відносин, яке часто і було вирішальним чинником при визначенні складу депутатів. Автор розглядає весь спектр учасників виборчого процесу й значну увагу приділяє встановленню напрямів, форм і методів діяльності центрального уряду та Подільської губернської адміністрації з організації і проведення виборів. Він окреслює обсяг повноважень місцевої влади на виборах та з'ясовує ступінь адміністративного впливу на виборців, неоднаковий у різний час, але завжди присутній, а на третіх і четвертих виборах — визначальний. Нарешті, визначає національну, соціальну й партійну приналежність депутатів-подолян у російській Думі вказаного періоду, висвітлює їх думську роботу, ставлення до розв'язання найважливіших питань суспільного життя, взаємини з виборцями.

Розгляд думської і позадумської діяльності подільських депутатів, хоч і виходить за рамки проблеми власне виборчого процесу, — розширює діапазон аналізу проблеми, оскільки обґрунтовано трактується автором як продовження і розвиток політичних змагань під час передвиборних думських кампаній. Це також великою мірою сприяло аналізу політичної поведінки депутатів від Подільської губернії в контексті соціальних і політичних процесів, що відбувалися в регіоні та в українському суспільстві в цілому.

Наукову новизну монографічного дослідження далеко не останньою мірою зумовила і його широка джерельна база, що ґрунтується на ретельному вивченні стенографічних звітів Державної думи, матеріалів численних архівних фондів, періодики досліджуваного періоду тощо. Залучення до наукового обігу великої кількості місцевого архівного матеріалу і його фахова інтерпретація сприяли забезпеченню не тільки наукової новизни, але також належної аргументованості висновків, сформульованих у розділах і висновках монографії.

Про зрілість автора як дослідника свідчить і ґрунтовний історіографічний та джерелознавчий аналіз проблеми, який вигідно відрізняє цю монографію. А деякі наведені в його праці матеріали (зі справ фонду Канцелярії Подільського губернатора), які були знищені внаслідок пожежі 2003 р., самі можуть у подальшому слугувати джерелом, як і ретельно складені та розміщені в додатках

списки виборщиків Подільської губернії, матеріали, що характеризують участь населення Поділля у виборах, діяльність губернської та повітових комісій під час виборів.

Разом із тим ознайомлення з опублікованою монографією спричиняє необхідність висловити на її адресу не лише схвальні оцінки, але й певні критичні зауваження та побажання.

Що стосується структури дослідження. Вона є досить традиційною для такого роду праць, хоча не без певних новацій. Основна частина викладу складається зі вступу, чотирьох розділів і висновків. Перший розділ «Еволюція законодавства про вибори до Державних Дум Російської імперії» не має внутрішнього поділу. Другий («Суспільно-політична боротьба під час виборів до Державних Дум у Подільській губернії»), третій («Особливості організації та проведення виборів до Державних Дум у Подільській губернії») і четвертий («Склад і діяльність депутатів-подолян у Державних Думах Російської імперії») розділи мають внутрішнє структурування за принципом скликань, тобто, кожному скликанню Думи присвячено відповідний підрозділ. При цьому варто зазначити, що обраний автором проблемно-хронологічний принцип викладу в цілому дозволив всебічно висвітлити проблему, проте спричинив дещо штучний розрив досліджуваних процесів, коли в другому розділі окремо висвітлюється суспільно-політична боротьба під час думських виборів у Подільській губернії (с. 40–84), а в третьому окремо — особливості організації та проведення цих самих виборів, які вкрай важко відділити від тієї-таки суспільно-політичної боротьби (с. 85–134), бо самі вибори були її наслідком, як про це говорить і сам Автор. Намагання знайти прийнятну редакцію назв підрозділів призвело в цьому випадку до того, що у третьому розділі два підрозділи присвячені «особливостям» виборів, один — їх «специфіці» і ще один власне «організації та проведенню» виборів.

Взагалі велика кількість задекларованих методів і спроба їх послідовної реалізації пішли не завжди на користь тексту — «діахронічний» метод конфронтує з «проблемно-хронологічним», як в описаному вище випадку з поділом матеріалу на розділи і підрозділи, так і при викладі інших сюжетів, як-от історіографічного огляду. Там після розгляду літератури 1980-х років (с. 13) автор знову повертається до 70-х, а далі і до 60-х років (с. 14) і т. п. При викладі основних моментів історіографії питання варто було б бути більш уважним (є окремі похибки в бібліографії) і послідовним. Якщо вже характеризувати роботи зарубіжних авторів Ніколаса Верта або Ричарда Пайпса у російському перекладі, то не зайвим було б хоча б згадати англomовні праці з думської або дотичної до неї тематики авторів українського походження, як Ольга Андрієвська або Сергій Єсельчик. Утім, це вибір автора, як і віднесення думських стенограм в окрему (в даному випадку — шосту) групу джерел (с. 20). Російські фахівці з РГГУ відносять стенограми усе ж до різновиду діловодної документації, що виник у XIX ст. для фіксації перебігу зібрань, засідань тощо (в авторській інтерпретації сучасної класифікації джерел це була б друга група).

Впадає у вічі непослідовність у вживанні А. Глушковецьким окремих термінів. Скажімо, дорадянська література, часто створена самими учасниками подій, у тексті називається то «науковою», то «публіцистичною». Сказане особливо стосується також широкого використання автором понять «парламент», «парламентаризм», «парламентська робота». Це останнє винесене навіть в одному випадку в назву підрозділу (с. 156). У примітці на с. 25 автор, правда, зазначає, що вживає поняття «парламент», «парламентаризм» і т. п. «з метою уникнення тавтології у тексті» (тут і далі курсив наш О.К.), але в світлі розглянутого вище досить регулярне вживання цих термінів у дослідженні в різному контексті потребує якщо вже не окремого обґрунтування, то, принаймні, більш широких застережень. Ця термінологія більш притаманна для західної політичної традиції і в самій Росії (як вірно зазначає і сам автор у згаданій примітці) на початку ХХ ст. не вживалася, ба навіть жорстко заперечувалася офіційним політикумом — від царських міністрів аж до Володимира Леніна включно. Тим більше, коли йдеться про «локальний варіант» цього процесу, про *«історичні події перших кроків парламентаризму на теренах Поділля»* (с. 27).

Не дуже зрозумілим є і трактування автором самої природи Державної думи (у тексті скрізь — Державної Думи). Традиція називати цю інституцію у множині була закладена на початку ХХ ст., коли кожне скликання було, так би мовити, ексклюзивом; проте на початку ХХІ ст. уже усталилася норма — Дума — це постійно діюча законодавча інституція, у визначених хронологічних рамках мала чотири скликання і т. п. У тексті ж зустрічаємо й однину — як «інститут», чи «інститут парламентаризму», чи «інституція при монархові» (с. 14, 23, 32), і множину (у назвах розділів і багато разів — у тексті).

Брак уваги до визначень, або, швидше за все, захоплення викладом мало-відомих сторінок історії рідного Поділля призводить і до інших «лінгвістичних» проблем у цілком солідному позитивістському (у хорошому розумінні цього слова) нарративі. Скажімо, А. Глушковецький обґрунтовано стверджує, що політичну боротьбу на виборах у Поділлі постійно супроводжувала міжнаціональна боротьба. Але борються тут, за текстом праці, то «національності» (на перших виборах, с. 49), то «етноси» (на других виборах, с. 64). Можливо, тут теж проявляється небажання автора до тавтології, але можна трактувати це і по-іншому — як розмитість, нечіткість термінологічного апарату роботи тощо.

В основній частині монографії можна помітити також певну несумірність повноти авторського аналізу. Найбільш аналітичним, як видається, є третій розділ; другий же, де йдеться про виборчу боротьбу, іноді сходить на рівень фрагментарного викладу, хоча й містить масу цікавої і свіжої інформації. Порівняно мало висвітлений зворотній зв'язок по лінії «депутати — виборці»; робота виграє б від застосування порівняльно-історичного методу стосовно подібних сюжетів (про думські вибори в 1906–1912 рр. в окремих губерніях Росії). Вони присутні в досить численних працях, створених сучасними авторами в Російській Федерації. Взагалі компаративний метод міг би узасаднити деякі твердження автора, оперті на вивчення подільського матеріалу, які читачеві доводиться сприймати на віру. Йдеться насамперед про визначення «спе-

цифіки», яку неможливо визначити без порівняння з іншими подібними явищами. Скажімо, у тих же сюжетах про особливості виборчої боротьби на перших і других виборах відзначається міжнаціональна боротьба як щось притаманне Поділля; але те ж саме можна сказати і про сусідню Волинь? Результати виборів там були іншими, а визначення їхньої «специфіки» ще чекає свого дослідника.

У четвертому розділі досить сумлінно і, наскільки дозволили джерела, ґрунтовно висвітлено діяльність подільських депутатів у Думі та поза її стінами, особливо таких відомих, як Іван Заболотний чи Петро Балашов. Краще висвітлено там, де автор спирався на архівні матеріали та стенограми, гірше — де користувався публікаціями початку XX ст. або працями сучасних російських авторів. В останньому випадку не обійшлося і без курйозів, бо хіба що так тут в Україні можна кваліфікувати запозичену в одного з таких авторів позитивну оцінку роботи III Думи в галузі організації народної освіти (йшлося про поширення міністерських шкіл аж до Далекого Сходу при збереженні російської мови у початковій школі для росіян, українців і білорусів — *О.К.*). Згадка у кінці цього сюжету про те, що подільський депутат Дмитро Чихачов стояв на проімперських позиціях при обговоренні освітніх питань (с. 165), фактично не пояснює прикрого факту, що така «успішна» з точки зору російського автора діяльність III Думи практично поставила хрест на сподіваннях українців отримати хоча б початкову школу рідною мовою.

Практично не задіяні в тексті ґрунтовно підготовлені і фактично самодостатні додатки (с. 221–308). Це результат величезної копіткої роботи автора в місцевих архівах, надзвичайно цінний для дослідників з інших регіонів України і зарубіжжя опублікований матеріал, який ще можна і треба аналізувати. Загалом кажучи, ці додатки могли бути опубліковані окремим виданням; така практика існує. Автор прийняв інше рішення, і це його повне право. Як і те, що він надав перевагу описовій формі викладу статистичного матеріалу перед табличною, притаманною для такого роду досліджень, хоч про такий варіант можна сперечатися. Попри таке багатство у додатках, А. Глушковецький дивним чином не спромігся зробити елементарного списку депутатів, обраних від Подільської губернії. Можливо, його мала замінити публікація біографії кожного з них.

Отже, доброю новацією можна вважати здійснену автором републікацію біографій думських депутатів від Подільської губернії (с. 309–377). Біографічні статті запозичені з не надто поширеного на українських теренах ґрунтового енциклопедичного словника, виданого у Москві у 2008 р., і їх передрук для місцевого читача аж ніяк не є зайвим. Статті сумлінно перекладені автором, подані із збереженням структури публікації, де виклад закінчується ліхтариками «література» та «архіви». Однак саме тут виникають застереження. У рецензованій монографії тексти дещо препаровані, і це викликає певні сумніви у коректності такого кроку. Література до статей подана в основному з енциклопедії, але час від часу доповнюється авторською. Загалом важко зрозуміти, кому ж належить той чи інший текст — авторам енциклопедії, чи автору монографії, де репродуковані ці статті. Ця непевність посилюється вочевидь

довільною маніпуляцією із текстом енциклопедії, коли без жодних пояснень з оригінального тексту вилучаються посилання на російські архіви, і під тією ж рубрикою «Архіви» подаються власні архівні посилання. Тож у людини, яка не бачила автентичного тексту у російському виданні, може виникнути хибне враження щодо авторства цих статей, що є некоректним і, зрозуміло, непотрібним автору чудово забезпеченої оригінальним джерельним матеріалом монографії.

Книжка побачила світ у авторській редакції, має прекрасну тверду обкладинку, зі смаком оформлену, необхідні атрибути солідного наукового видання, як-от іменний і географічний покажчики, список скорочень, має низку ілюстрацій. Автор ідентифікує на них депутатів-подолян, що дуже добре. Ілюстрації (світлини початку ХХ ст.), проте, низької поліграфічної якості і, на жаль, без посилань на джерело запозичення, що не дуже добре. Книжка має комерційно привабливу назву «Демократія в провінції...», що теж добре, і хоч зміст не зовсім відповідає назві, але треба ж із чогось історикам починати у сфері просування свого наукового продукту до читача.

Якщо вже вдаватися до такої аксіології, на завершення можна сказати: дуже добре, що Анатолій Глушковецький провів таке дослідження, і дуже добре, що знайшов можливість його опублікувати. Тим самим українська історіографія збагатилася найповнішим на сьогодні дослідженням думського процесу в рамках окремо взятої губернії колишньої імперії, славного українського краю — Поділля. Байдуже, що нині тут кілька областей.

Монографія Анатолія Глушковецького — перша ластівка в регіональному дослідженні теми, яка набуває останнім часом дедалі більшої популярності в українських істориків. Як така вона, звичайно, викликатиме прискіпливу увагу зацікавлених читачів (як-от автора цих рядків). Але вже тепер ясно, що маємо перед собою чудову книгу, яка впродовж довгих років слугуватиме дослідникам думської проблематики в Україні і поза нею, оскільки вона вже стала історіографічним фактом. І це також дуже добре.